

Haklik Norbert

Hallgatáskönyvek

Az (el)hallgatások regénye

– avagy a macskatetem nem vész el, csak átalakul

(Mezei Márk: Zsidó temetés.)

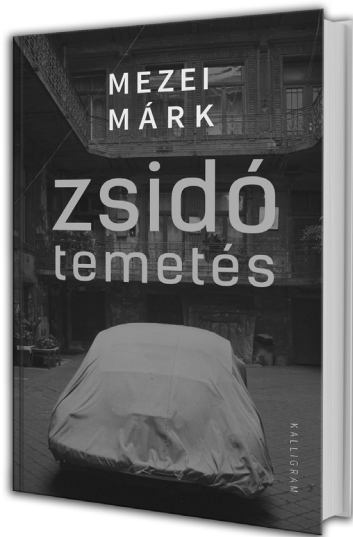
Budapest, Kalligram, 2021. 254 oldal.)

Kertész Imre írja a *Valaki másban*: „Csak nem kívánjátok tőlem, hogy megfogalmazzam nemzeti, felekezeti és faji hovatartozásomat? Csak nem kívánjátok tőlem, hogy – identitásom legyen?” Nobel-díjas írónk gyakran félreértelmezett kifakadása akár a mottója is lehetne Mezei Márk *Zsidó temetés* című regényének. Ugyanis Mezei főhőse, Gyurkó – azaz Davidovics György – végeredményben azzal küzd végig a kötet kétszázegynéhány oldalát, hogy lépten-nyomon mások próbálják őhelyette diktálni az identitását.

A regény egy dinamikus, füstös-zajos *flashback*kel indul, amely majd a történet zárlatában tér vissza ismét, amikor az olvasó már fel van vértézve az odáig vezető események ismeretével. Már amennyire felvértéződhet az olvasó ilyesmivel ennek a regénynek az esetében, amelynek még a főszereplője-elbeszélője előtt is homályban marad számos olyan tényező, amelyek ismerete teljessé tehetné az ok-okozati összefüggések láncolatát. „Mind a ketten tudjuk, miről nem beszélünk.” (246.) – az utolsó fejezetben szerepel ez a minden egyszerűségével együtt is nehéz súlyokat hordozó mondat, amely okkal kívánczogna a fentebbi Kertész-idézet mellé, ha a mottókat kívánnánk halmozni. A *Zsidó temetés* ugyanis a hallgatások és az elhallgatások könyve. Hogy strukturalistáskodjunk egy kicsit: a kétszázötven oldalas regényben összesen hatvannyolcszor fordulnak elő a „hallgatni” ige különféle alakváltozatai. Ennyi hallgatás pedig beszédes, mondhatnánk, és igazunk volna. Itt mindenki elhallgat valamit: nem derül ki, Gyurkó apja tudott-e arról, hogy barátja, Öcsi bá szexuális tárgyként használta a fiút, miképpen az is homályban marad, volt-e az apa és az erőszaktevő között bármiféle intim kapcsolat. Gyurkó felteszi magának-magában e kérdéseket, de apját sohasem kérdezi meg ezekről (sem). Ez

a konfliktuskerülő, a hallgatásokra és a traumák kibeszéletlenségére alapuló apa–fiú viszony számtalan pengeéles, visszafogottságában is drámai mikrojelenetben fogalmazódik meg a regényben, például így: „Nem tudtam olyan óvatosan a szájához emelni a kanalat, hogy ne csorogjon le róla valamennyi paprikás lé a konyharuhára. Nem tett megjegyzéseket, úgy csináltunk, mintha nem vettük volna észre az ügyetlenségem. Megpróbált azzal segíteni, hogy feljebb tornázza magát, de akárhogy igyekezett, összecsukszott a karja a testsúlya alatt. Láttam rajta, hogy gyűlöl, amiért rám van szorulva. Hogy szemtanúja vagyok, hová jutott. Azzal büntet, hogy nem néz rám, én pedig azzal állok bosszút, hogy úgy teszek, mintha nem vennék semmit észre. Izzadt és keserű volt az arca. Nehezen vette a levegőt, hamar elfáradt. Szótlatlanul, mogorván, magába temetkezve nyelte a kanál tartalmát. Egyetlen legyintésre futotta csak az erejéből. *Szar az ize.*” (20–21.)

Az elhallgatások sorát gyarapítja a címben szereplő motívum is: Gyurkó ugyanis csak akkor szembeáll önnön zsidóságával, amikor Budapestre utazik nagybátyjával, Gyszi bácsival, az apa temetését intézni. A fel nem tett kérdések által felépített feszültség egyik kiváló példája az a jelenet, amelyben Gyszi bácsi révén fény derül a család zsidó hátterére: „*Apád teste már fenn van a hevra kadián. Mentővel vitték fel Pestre, de nem kellett külön fizetni érte. A főorvos megértő volt, ismerte a halahát.*” – fogalmaz a nagybácsi. Gyurkó nem érti a héber kifejezéseket, de nem is firtatja a jelentésüket, és amikor végre kérdez valamit rokonától, azt is önkéntelenül, mindegy véletlenül teszi: „Nem tudom, hogy jön a számra, de valahogy mégis kibukik belőlem a kérdés. *Bocsánat, nem értem, arra tetszett célozni, hogy... zsidó?*” Mezei bravúros dramaturgiai érzékét – és fekete humorát – bizonyítja, ahogyan tovább

szövi, aztán gyorsan elnyisszantja a meg nem törté-
nő beszélgetés fonálát: „Elkomorodik, olyan arcot
vág, mint akinek váratlanul elege lesz valami ostoba
és felesleges tréfából. Rekedt hangon kérdez vissza.
Valami bajod van a zsidókkal? Beleremeg a testem
a tettetésbe. Félek, hogy minden ellentétes
szándékom ellenére a tagadást olvassa ki
a hallgatásomból. Nem gondoltam volna, hogy
kérdésre kérdés is lehet válasz.” (93.) A diskurzus
szavak nélkül, a „tárgyi bizonyíték” – tehát a vész-
korszak alatt készített fotográfia – prezentálásával
folytatódik, azonban ez sem indít el semmiféle ér-
demi párbeszédet Gyurkó és apjának öccse között:
„Azonnal felismerem apámat a morzsás, túlexponált,
szépiabarna kép alakjai között. Egyforma fehér
inget és sötét zakót visel a másik gyerekkel.
Deszkából ácsolt, megfeketedett palánk előtt állnak,
ugyanannak a nőnek a kezét fogják két oldalról. A
másik gyerek és a nő úgy nevet, mintha éppen va-
lami vicceset mondana nekik a fényképész, egyedül
az apám fordítja ki az arcát a képből. A tartásából
látom, hogy nem akar hozzájuk tartozni. Ugyan-
olyan, hatágú csillag van mindenkinek a mellére
varrva. Nem marad olyan területe a tudatumnak,
ahová visszavonulhatnék, megpihenhetnék és erőt
gyűjthetnék. Meg kell erőltessem a szemem ahhoz,
hogy fókuszálhassak. A kép beállítására és
struktúrájára összpontosítom a figyelmem.
Megpróbálom úgy nézni, mintha nem is a legköze-
lebbi hozzátartozóimat, hanem valami kiszámítha-
tlan véletlen folytán élém került vadidegeneket
néznék. Egy felfedezetlen törzs tagjait. Nem aka-
rom, hogy bármilyen érzelmet váltson ki a látvány
belőlem. Ugy teszek, mintha egyáltalán nem érde-
kelne, amit látok.” (94.)

A fiú és a nagybácsi közötti párbeszéd-töredék
a család zsidó háttéréről, a halott apa és Gyuszi
bácsi identitásstratégiáinak szöges ellentéte, tehát
a zsidó identitás teljes tagadása, valamint a hagyó-
mányok ápolása és a vallási szabályok megtartása
közötti feszültség (lásd például a 138. oldal emléke-
zetes jelenetét a tejes és húsos edények különválasz-
tásáról) megnyitja a társadalomrajz perspektíváit is
a regényben. A magánjellegű elhallgatások mellett
ugyanis a társadalmi méretű kimondatlanságok is
hangsúlyos szerepet kapnak a *Zsidó temetés*-ben. Egy
másik példa erre a tengizi vendégmunkások tragé-
diája: az apa is részt vett annak idején a kazahsztáni
magyar kolónia munkájában, aztán gondosan pa-
pírra vetette visszaemlékezéseit, akkurátusan vezet-
ve a kiküldetést követően különféle krónikus beteg-
ségekben elhunyt egykori kollégák listáját. A társa-
dalomrajz és a magándráma a későbbiekben
a szervezési kísérletről szóló szálban is szorosan
összeszőődik: a titkosrendőrség, pusztán „zsidós”
külleméből kiindulva, azért próbálja szervezni
Gyurkót, hogy ő majd a zsidó közösségről jelentsen
nekik – tehát ismét arról van szó, hogy idegenek je-
lölnek ki egy identitáskategóriát a regény főszereplője
számára, és annak kétségbevonhatatlan tény-
szerűségét feltételezve viszonyulnak hozzá.

Ezen identitásdiktátumok sorozatából, valamint
a velük szembeni nyílt ellenreakciók hiányának és
Gyurkó ezzel párhuzamosan folytatott belső mono-
lójának kettősségéből bontakozik ki a regény drá-
mai íve. Visszafogott drámaiság ez, a hallgatások
jóval jelentőségteljesebbek benne, mint a kimondott
szavak – mint a kuktában növekvő nyomás, úgy fo-
kozzák éppen ezek a feszültséget a végkifejlet (nem
csak jelképes) robbanásáig.

A figyelmes olvasó feltehetően külön élvezetet
talál majd abban, hogy felfejti a kulminációig vezető
úton elrejtett visszatérő motívumokat és kulturális
utalásokat. Mezei Márk regényében ugyanis a legt-
rivialisabbnak tűnő motívumoknak is oka és szere-
pe van: akár egy légy is a traumák hiábavaló elhall-
gatása és a szenvedés jelképévé válhat (59–60., 62.,
218.), akár csak a macskakölyök teteme, amely első
megjelenésekor még nincs hűján valamiféle morbid
és bizarr, baudelaire-i esztétikának, hogy visszatér-
ésekor, a temetetlen múltban rejlő titkokkal törté-
nő szembesülést követően, már pusztán a véglete-
kig fokozott erodálódás szimbólumaként lehessen
értelmezhető: „Macskakölyök teteme hever a csil-
logó üvegszilánkokkal beszórt megálló mellett.
Fényes bogarak, férgek vájják bele magukat
a hasüreg szétroncsolt, lágy részeibe, sehová se néz
a kifordult, hártyás szemével. Összekeveredik az
oszló tetem szaga a vizes föld illatával. Sötétre áztat-

ta maga körül a port a vérével.” (41.), majd, kétszáz regényoldallal és számtalan új és újra felfedezett személyes traumával később: „Sötét folt maradt csak a buszmegálló mellett heverő macska teteméből, a többi széthordták a teherautók kerekei.” (240.) Mezei Márk regényében ugyanis a macskatetem sem vész el, csak átalakul, és ezt úgy teszi, hogy szimbolikus jelentése-jelentősége lesz. Hasonlóképpen ahhoz a visszafogottságában is drámai jelenet, amelyben Gyurkó beírja zsidóságát megtagadó apja nevét a tengizi hallottakról vezetett dossziéjába: „Belekaristolom apám nevét is a többiek alá. Davidovics László (1917. 02. 04 – 1987. 08. 20.)” (253.), profanizálva az Exodustól az újszövetségi Jelenésekig végigvonuló Élet Könyve-motívumot. Itt érdemes megjegyezni, hogy talán a főszereplő család névválasztása sem véltelenül helyezi el a szöveg asszociációs horizontján a magyar-zsidó-szerb származású jugoszláv író, Danilo Kiš *Borisz Davidovics streléke* című munkáját, amelynek címa-

dó novellája szintén a tények és azok ismeretének hiánya által keretek közé szorított életrajzosság lehetőségével játszik el.

A *Zsidó temetés* olyan, mintha a *Zabhegyező* ötvöződnék benne Camus *Közönyével*, mindemellett a magándráma-jéghegycsúcs alatt ott rejtőznek benne a társadalmi-történelmi-emlékezetpolitikai kérdések sötét tömegei is. Úgy tud Stephen King-féle pszicho-horror is lenni, hogy filmszerű mikrojelenetei a francia *nouveau roman* írásmódját idézik, és feszes szerkezetét a mikromotívumok alaposan átgondolt hálózata is tovább szilárdítja. A nagyívű történelmi narratívát nyújtó előző Mezei-regény, az *Utolsó szombat* után talán meglepő tematikus váltás ez a szerző részéről – egyúttal bizonyítéka annak, hogy többféleképpen tud jól írni. Remélhetőleg további Mezei-kötetek demonstrálják majd például azt is, hogyan működik ez az írni tudás a novella, vagy éppenséggel a nagyregény keretei között.

Egy kártyázás közben bejelentett tömegyilkosság krónikája

Kovács Szabolcs: A nagysármási zsidók meggyilkolása

(1944. szeptember 16–17.).

Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában.

Budapest, Clio Intézet, 2021. 308 oldal

A trianoni békeszerződés századik évfordulója alkalmából számos olyan monográfia jelent meg, amelyek látszólag szöges ellentétben állnak a hivatalos emlékezetpolitikával. Amennyiben hivatalos emlékezetpolitikaként tekinthetjük a narratívát, amely Trianont előzmények és kontextus nélkül, pusztán a nyugati hatalmak által Magyarországra mért bűntetesként értelmezi. Ez a fikció ugyanis csak abszolút bűnösök, illetve az ártatlan áldozatok szélsőértékei szerint hajlandó értelmezni a történelmi eseményeket. Az effajta történelemszemlélet bináris egyszerűsíti a históriát, s ezzel megfosztja drámaiságától, illetve kizárja annak a lehetőségét, hogy számba vegyünk olyan eseményeket és összefüggéseket, amelyek megtörténésük idején a kortársak előtt még rejtve maradtak.

E vulgárhistorizmus fájó következményei közé tartozik a holokauszt és a Trianon-trauma szembeállítás, valamint az a nézet, amely a vézskorszak felelősségét egy az egyben a német megszállásra

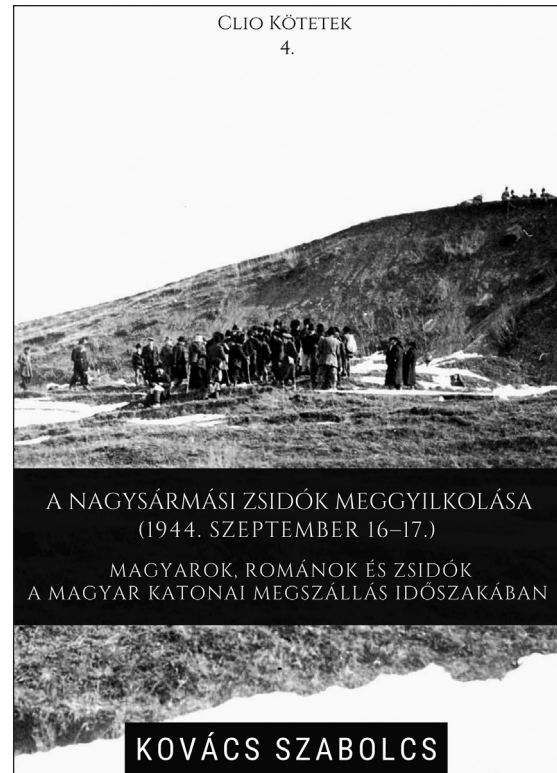
próbálja rátolni (lásd a Szabadság téri Gábríeles emlékművet), vagy éppen azt, amely a bécsi döntések nyomán bekövetkező ország-gyarapodásból csakis a bevonuló honvédekre hulló virágessőt látja.

A Trianon-évforduló alkalmából megjelent kiadványok közül jó néhány a történelmi tények alapján és a tudományosság eszközeivel írja szét ezeket a mítoszokat – nem egyszer rámutatva arra is, mennyire másképp alakult a zsidó közösségek sorsa az egyes területeken attól függően, hogy a bécsi döntéseknek megfelelően visszatértek-e az egykori Nagy-Magyarország területéhez, vagy az utódállamnál maradtak, esetleg éppenséggel német megszállás alá kerültek (mint a Bánát). Ez a nagyhatalmi játék és osztozkodás döntően befolyásolta a helyi zsidó közösségek megmenekülési esélyeit, s nemkülönben háború utáni sorsukat is. Schatteles Tibor *A temesvári zsidóság. Történelmi távlatkép* című munkája (Budapest, 2020), vagy Dévavári Zoltán *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, Holokauszt,*

emigráció. *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)* (Budapest, 2020) című könyve is demonstrálja, mennyire mást jelentett zsidónak lenni két olyan, Trianon által elszakított városban, amelyek bár földrajzilag nem esnek annyira messzire egymástól (a bácskai és a bánsági várost kevesebb, mint kétszáz kilométer, meg persze a szerb-román határ választja el), zsidó közösségük története azonban mégis egészen eltérően alakult.

E mítoszromboló történelmi munkák sorát gyarapítja Kovács Szabolcs *A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)*. *Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában* című kötete is, amely a Clio Intézet gondozásában, 2021-ben jelent meg elektronikus könyvként. Az áldozatok között ötvenkét nő, negyvenhárom tizenöt évesnél fiatalabb gyerek és harmincegy férfi volt – legidősebbikük nyolcvanhárom éves, a legfiatalabb pedig egyéves csecsemő. Kovács Szabolcs munkájának legnagyobb erénye – a tömeggyilkossághoz vezető események feltárása mellett, amely önmagában sem csekély teljesítmény a források hiányossága és ellentmondásai miatt – az, hogy a monográfia jóval többről szól, mint a nagysármásiak '44 őszén lezajlott tragédiájáról. Nagysármás olyan csepp a tengerben, amely az egész nagyvizet képes ábrázolni. Elő- és utótörténetében az elmúlt háromnegyedszázad történelmének számtalan olyan vetülete tükröződik, amelyekről nem szokás beszélni, mégpedig azok máig tartó utóhullámai miatt.

A szerző először azzal a mítosszal számol le, amely oly sok anyaországi magyar fejében él Erdélyről, egy-egy olyan utazás nyomán, amelynek során valószínűleg mindkét irányban végigaludta a Nagyvárad és Székelyföld közötti útszakaszt, és emiatt az a tévképzet él a fejükben, hogy a román határtól a Keleti-Kárpátokig terjedő terület egy színmagyar(-székely) skanzen, ahol egyetlen fia román sincs a határőrön és a rendőrön kívül. Kovács ugyanis a Nagysármás és környéke történetét bemutató rövid fejezetben népszámlálási adatokkal demonstrálja, hogy a románság bevándorlása a 15. században kezdődött, s a 19. századra olyannyira megfordította a nemzetiségi arányokat, hogy az 1850-es népszámlálás során már a térség lakosainak közel 65 százaléka vallotta magát románnak, és kevesebb, mint ötöde magyarnak. A vasút kiépítése és a települést járási székhellyé emelő 1876-os megyerendezés – valamint tisztviselők és dunántúli telepesek ennek köszönhető betelepülése – fordította meg ismét a nemzetiségi arányokat. Nem mellékesen ezek a változások hozták magukkal a zsidóság letelepedését is a községben és környékén.

A következő mítosz, amely a szerző által előadott tények áldozatául esik, arról szól, hogy a mai Románia területén a holokauszt kizárólag az Észak-Erdélyt megszálló magyar hatóságok műve lett volna. (Ez az eltávolító mechanizmus hasonlóképpen működik ahhoz, ahogyan a magyar emlékezőpolitika próbálja az anyaországi vészidőszakot *echte* német bűnként bemutatni, amelyhez a magyarságnak semmi köze sincs.) Kovács áttekinti a romániai zsidótörvények történetét, csakúgy, mint az Antonescu-kormány által létesített kényszermunkatáborokét, vagy a tizenháromezer áldozatot követelő iasi-i pogromét, valamint a román hadsereg megszállta területeken – Észak-Bukovinában, Besszarábiában és Odesszában – elkövetett tömeggyilkosságokét, kitérve a roma lakosság deportálására is.

Kovács a „kollektív elbeszélést” a magyar hadsereg által elkövetett atrocitások és vérengzések lajstromba vételével folytatja szovjet területeken. Mégpedig az epikai építkezés szabályai szerint azért, hogy az elkövetők előéletét is bemutathassa, nevezetesen, hogy a nagysármási zsidók kiirtásában részt vevő katonák a Magyar Királyi Honvédség 2. páncélosadosztályának tagjaiként már számottevő „előgyakorlatra” tettek szert a tömeggyilkosságok és kivégzések terén, a keleti fronton.

A kötet legdöbbenetesebb része magának a tömeggyilkosságnak a rekonstruálása. Nem pusztán az 1944 szeptemberében, a pusztakamarási határban történtek önértéke miatt, hanem amiatt is, *ahogy* Kovács Szabolcs az eseményeket bemutatja: az elkövetőkkel szembeni bírósági eljárások jegyzőkönyvei és a tanúvallomások alapján. A szerző nem mondja ki, de minden jel arra mutat, hogy a százhuszonhat nagysármási zsidónak azért kellett meghalnia, mert úgymond logisztikai problémát jelentettek a helyi megszálló erők számára. Ugyanis itt – akárcsak Ukrajnában – a magyar csapatok valóban megszállóknak számítottak, mert a második bécsi döntés ezt a dél-erdélyi területet nem ítélte oda a Magyar Királyságnak. A szövetséges magyar haderő Nagysármást a Románia átállása következtében kirobbant német ellenoffenzíva néhány hétig tartó hadműveletei során foglalta el. Mátyássy Miklós százados ekkor felesleges veszélyességnek látta az internálótáborból Kolozsvárra szállítani a Nagysármásról összegyűjtött zsidókat, amint arról vallomásának ezen részlete is árulkodik: „Nem tudom, hogy a zsidók milyen intézkedés folytán lettek időközben útnak indítva, mikor már délelőtt megbeszéltek, hogy kivégezzük őket, s így elszállításukra nem volt szükség”. (149.) Szó esik a tanúvallomásokban arról is, hogy a tisztok, kártyázás és borozgatás közben, kedélyesen beszéltek meg a tervezett kivégzések mikéntjét, valamint a „megfelelő hely” kiválasztását is, amit Bodrogi Ferenc törzsőrmesterre bízott, mert „nagyon értett a kivégzésekhez”. (150.)

Kovács szövegének ereje leginkább abban rejlik, hogy nem értékel, nem véleményez, hanem tényeket mutat be, hideg tárgyilagossággal. A kötet legvérfagyasztóbb mondata: „a tömegsírokban talált gyermekek egy részénél hiányzott bármiféle külsé-

relmi nyom”. (162.) Magyarán a negyvenhárom gyermekáldozat némelyikét élve temettek el. Ezt egyébként több tanúvallomás is alátámasztja, például egy bizonyos Ion Aluș-é is, aki „másnap »nyöszörgést« hallott a dombtető irányából, de nem mert felmenni, és fiainak is megtiltotta, hogy felmenjenek, attól tartva, hogy a magyar katonák őrszemeket hagytak hátra, akik az esetleges szemtanúkat kivégzik”, valamint a fiáé, aki arról is beszélt, hogy „volt ott egy pakulár [juhász – H. N.], ő mondta, hogy a gyilkosság másnapján a hevenyészetten betemetett sírgödörökből még nyöszörgésfélét hallott”. (163.) Vajon miért nem jutott eszébe egyiküknek sem megvárni, amíg tiszta lesz a terep, és kiásni a még eleven áldozatokat a tömegsírból? Erről nem esett szó, és a jelek szerint a vallomásokat rögzítő hatóságok sem firtatták a témát.

Ez a kétségbeejtő mellénézés ismét továbbvezet a nagysármási-pusztakamarási történet mögött rejlő nagyobb elbeszéléshez. Az ottani eseményeket ugyanis több nyomozás és bírósági eljárás is követte, ezek azonban a tényleges történések feltárásánál és a valóságos tettesek elítélésénél fontosabbnak látták az éppen aktuális politikai agenda szolgálatát: például a magyar hadsereg atrocitásait használni fel az Antonescu-korszak bűneinek elkendőzésére.

Kovács Szabolcs monográfiája a nagysármási zsidók meggyilkolásáról nem áll meg az 1944. szeptemberi eseményeknél, hanem annak utóéletével is foglalkozik. Egészen odáig, hogy Nagysármás jelenkori lakói közül sokan a velük szembeni „boszorkányüldözésként” éltek meg a könyv megjelenését. A szerző olyan kommentárokat is kapott, amelyek fejének levágását és futball-labdaként történő újrahasznosítását indítványozták.

ilfuer
attak

Emil Piu 2021.